

Diverse en dissonante religieuze stemmen in het Romeinse Rijk

Recensie

Daniël De Waele, *Ontluikend Christendom. Cultuurgeschiedenis van een nieuwe religie in de Grieks-Romeinse wereld* (Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2021), 480pp. ISBN 978 90 435 3661 5.

In *Ontluikend christendom* schetst Daniël De Waele het ontstaan en de ontwikkeling van het vroege christendom. De auteur schenkt hierbij bijzondere aandacht aan de situering van het christendom in de geografisch en religieus verscheiden wereld van het Romeinse Rijk. Dat *Ontluikend christendom* geen klassiek overzicht geeft van de vroegste geschiedenis van het christendom, blijkt onmiddellijk bij het openslaan van de inhoudstafel en het lezen van het eerste hoofdstuk. De Waele kijkt in de eerste plaats naar het dagelijks leven in het Romeins Rijk met al zijn grote en kleine beslommingen. Daarbij laat hij graag de bronteksten aan het woord. Wanneer hij bijvoorbeeld spreekt over slavernij of over de positie van de vrouw in de oudheid, illustreert hij deze perspectieven treffend aan de hand van citaten van toonaangevende auteurs. Bij momenten blijkt dat zelfs de grootste denkers uit de klassieke oudheid – Seneca, Plato, of de arts Hippocrates – ver af staan van ons moderne mens- en wereldbeeld. Zo was kindermoord niet ongewoon, en komen we te weten dat volgens Plutarchus een kind voor zijn negende of haar achtste dag ‘meer als een plant dan als een bezielde wezen werd beschouwd’ (p. 43).

Ontluikend christendom kent een zeer duidelijke structuur. Na het inleidend hoofdstuk over het dagelijks leven behandelt De Waele achtereenvolgens het joods godsdienstig leven (p. 96-189), religieuze groepen in Palestina (p. 190-228), de Grieks-Romeinse goden (p. 229-303), de filosofische scholen (p. 304-367), om het tot slot te hebben over de ‘christenen, het derde geslacht’ (p. 368-445). Al deze hoofdstukken zijn gestructureerd aan de hand van vele tussentitels, al valt op dat de hoofdstukken van De Waele een associatief karakter hebben. Getuigenissen uit de ene groepering verrijken de uitleg over een fenomeen dat in de eerste plaats besproken wordt binnen een andere groepering. Een voorbeeld is de omgang van christenen met in oorsprong heidense ‘magie’ (p. 260-262). Hiermee toont De Waele treffend de raakvlakken aan die tussen jodendom, de heidense religies en het christendom bestonden.

Doorheen het boek maakt De Waele duidelijk dat het christendom, in zijn ontstaan, een beweging is die geworteld is in zijn diverse joods-hellenistische context. Verschillende aspecten uit het religieuze leven van het jodendom keren terug en kennen een eigen ontwikkeling in het christendom. Tegelijk heeft het christendom altijd gebruik gemaakt van de taal en de begrippen van de Grieks-Romeinse samenleving waarin het een plaats innam. Een voorbeeld hiervan is het concept ‘logos’ uit het middenplatonisme, dat ook de joodse auteur Philo van Alexandrië kende, en dat een bijzondere uitwerking krijgt in de bekende proloog van het evangelie volgens Johannes: ‘In het begin was het Woord [logos]’ (p. 320-321). Het is duidelijk dat het christendom geen wereldvreemde exoot is die de heidense wereld veroverde, maar één van de vele religieuze stromingen uit de oudheid, die bovendien zelf ook zeer divers was.

Het hoofdstuk over het christendom, het slotstuk van het boek, is aan de korte kant. Het valt bijvoorbeeld op dat vele vroege christenen Jezus voornamelijk zagen als een leraar (bijvoorbeeld de Ebionieten of Clemens van Alexandrië) en dat andere auteurs hem als Zoon van God of Logos beschouwen en als ondergeschikt aan God de Vader (bijvoorbeeld Tertullianus en Origenes). Het zou in dat opzicht interessant geweest zijn als De Waele, binnen het kader dat hij geschetst heeft, zou ingaan op de evolutie van de triniteitsleer in de vierde eeuw, waar de concilies van Nicea en Constantinopel net de goddelijkheid van Christus aantonen, en bovendien, tegen Arius, de gelijkheid tussen Vader en Zoon poneerden. Slechts op p. 451, in de (eveneens korte) conclusie van het boek, verwijst De Waele kort naar de ariaanse kwestie. Wanneer De Waele de overgang maakt van Origenes (185-254) naar Augustinus (354-430), neemt hij een enorme chronologische sprong van honderd jaar. Net in die vroege vierde eeuw verandert de rol van het christendom in het Romeinse Rijk compleet.

In zijn bespreking van het manicheïsme (p. 403-405) gaat De Waele soms te kort door de bocht. Het manicheïsme vertrekt inderdaad van een radicaal dualisme, maar dat is geen dualisme van materieel tegenover immaterieel: het licht is in het manicheïsme ook materieel. De Waele wijst er later (p. 437) op dat de manicheeërs God als lichamelijk wezen beschouwden. De omschrijving van het manicheïsme als ‘gnostisch’ is verwarrend, omdat het manicheïsme ook aandacht schonk aan ethische voorschriften en (lichamelijk-)zuiverende rituelen. Dat Augustinus’ woord ‘letterklanken’ wijst op magische praktijken bij het manicheïsme is een interessante suggestie, maar kan zeker niet zo stellig worden aangenomen als de auteur voorstelt (p. 405). Nu en dan maakt De Waele kleine fouten in het Latijn: *regula fidei* (p. 422) is enkelvoud en geen meervoud, de manicheeërs maakten een onderscheid tussen *auditores* en *electi*, niet *eclectici* (p. 404), en het werk van Origenes tegen de heidense criticus Celsus wordt *Contra Celsum* genoemd, niet *Contra Celsus* (p. 411).

Soms is De Waele eveneens beknopt in het inleiden van zijn diverse bronnen. Wanneer hij bijvoorbeeld Apuleius aanhaalt als getuigenis over de mysteriecultussen (p. 288-289), vermeldt hij niet dat de ik-spreker in die tekst, het hoofdpersonage Lucius, voorheen lange tijd heeft doorgebracht als ezels. Het is dus de vraag hoe ernstig we hier Apuleius moeten nemen. Als De Waele de vijfde-eeuwse christen Caelestius bespreekt, zegt hij dat Caelestius de ‘Joodse auteur Ben Sira’ aanhaalt (p. 440). Deze omschrijving kan een vertekend beeld geven over de relaties tussen christendom en jodendom in die tijd. Deze auteur – en zijn werk – is ook bekend als (Wijsheid van) Jezus Sirach, een boek uit de Septuagint. Dat Caelestius alludeert op Ben Sira is misschien niet zozeer een teken van waardering voor een joods auteur, dan wel een beroep op een gedeelde autoriteit, die fungeert in een polemiek tegen een ander christelijk denker (Augustinus).

Deze bovenstaande opmerkingen zijn maar kleine kritische kanttekeningen bij een uitstekend boek. De Waeles algemene betoog is meer dan overtuigend. De auteur heeft aandacht voor nuance en voor de diversiteit aan stemmen binnen elk van de drie grote stromingen. *Onthuilend christendom* biedt tegelijk een gestructureerd overzicht en, door de vele verwijzingen naar joodse, heidense en christelijke bronnen, een rijk verhaal over het religieuze leven in de late oudheid.

Aäron Vanspauwen
aaron.vanspauwen@kuleuven.be

